

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

(Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու)

№ 12

***Նվիրվում է պրոֆեսոր Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան
80-ամյակին***

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2016**

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
(Периодический сборник научных статей)
№ 12

*Посвящается 80-летию профессора
Гургена Меликяна*

Ереван
Издательство ЕГУ
2016

YEREVAN STATE UNIVERSITY

PROBLEMS OF ORIENTAL STUDIES

(serial scholarly journal)

№ 12

*Dedicated to the 80th birthday anniversary of professor
Gurgen Melikyan*

YEREVAN
YSU PRESS
2016

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Ժողովածուի 12-րդ հատորի հրատարակումը ԵՊՀ
արևելագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորասախոսական
անձնակազմի համեստ նվերն է պրոֆեսոր
Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան 80-ամյակին

Խմբագրական խորհուրդ՝

Մելիքյան Գուրգեն -	բ. գ. թ., պրոֆեսոր (<i>նախագահ</i>)
Ասատրյան Գառնիկ -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խաչիկյան Մարգարիտա -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խառատյան Ալբերտ -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ
Կարաբեկյան Սամվել -	բ.գ.թ., դոցենտ
Հովհաննիսյան Լավրենտի -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Մելքոնյան Ռուբեն -	բ.գ.թ., դոցենտ
(<i>համարի պատասխանատու</i>)
Ոսկանյան Վարդան -	բ.գ.թ., դոցենտ
Սարգսյան Լևոն -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Ալեքսանդր -	պ.գ.թ., պրոֆեսոր
Սաֆրաստյան Ռուբեն -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Տոնիկյան Սոնա -	բ.գ.թ., դոցենտ

© ԵՊՀ հրատ., 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՊՀ ՌԵԿՏՈՐ ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ ՊՐՈՖԵՍՈՐ
ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ 80-ԱՄՅԱ
ՀՈՔԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹԻՎ 5

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԸ 80 ՏԱՐԵԿԱՆ Է 8

ԱՐԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՍԵՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Հովհաննիսյան
ՖԱԹԻՄԱՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՇԻԱՅԱԿԱՆ
ԿՐՈՆԱԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ԿԵՐՊԱՐ 12

Հայկ Քոչարյան
ԻՆՏԵԼԵԿՏՈՒԱԼ ՄԵՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌՈՂՋԱՑՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԻԲՆ ԲԱԶԱ 20

Գ. Գևորգյան
Է. Ասատրյան
ՍՈՒԵԶԻ ՃԳՆԱԺԱՍԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ
ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ 30

Է. Ասատրյան
ՆԱՍԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ 45

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՕՍՄԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուբեն Մելքոնյան

ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1961 Թ.
ԹՈՒՐՔԻԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՅՑԻ ՈՐՈՇ
ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ (ԱՐԽԻՎՍՅՈՒՆ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ)..... 58

Ալեքսանդր Սաֆարյան

ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԶԻՅԱ
ԳՅՈՔԱԼՓԻՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՆՑ 67

Լուսինե Սահակյան

ՀԱՄՇԵՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ 80

Անի Սարգսյան

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՆ ԲԱՔԻԻ ԴԻՎԱՆՈՒՄ 97

Միրանույշ Գալշոյան

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ԲՈՆԻ
ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ
ՅԱՇԱՐ ՔԵՄԱԼԻ «ՀԱԶԱՐ ՈՒ ՄԻ ՑՈՒԼԵՐԻ
ԼԵԳԵՆԴԸ» ՎԵՊՈՒՄ 109

Նաիրա Գինոսյան

ՀԱՅԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ (XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ –
XX ԴԱՐԻ ՍԿԻՉԲ) 120

Արա Ազատյան

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ 139

Արթուր Դումանյան
ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ 1920-1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ 158

Արշակ Գևորգյան
1960 Թ. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ԱՄՆ-Ի ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 180

Հայկ Մարգարյան
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԽՈՇՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄՈՒՆԻՑԻՊԱԼ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՐԿՐԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 196

Նաիրա Պողոսյան
ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ԱՀՄԵԴ ՋԵՄԱԼ ՓՈՇԱՅԻ
ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ 208

Լիլիթ Մովսիսյան
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ՝
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԱՅԻՆ
ՊԱՏԿԵՐԸ 217

Ժալդաս Աղիբաև
ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ռուսերեն) 225

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գուրգեն Մելիքյան
«ՓԻՅԱԹԱԹԱՆ ՓԻԼԸ ՂԱՆԴԱՂՈՒՄ» ԱՐՑԱԽԻ
ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 236

Վարդան Ոսկանյան
ՈՐՈՇ ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ 240

Հասմիկ Կիրակոսյան
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 249

Քնարիկ Միրզոյան
Թադևոս Չարչյան
ՈՐՈՇ ՊԱՐԿԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԹԱԹԱՐԵՐԵՆՈՒՄ (անգլերեն) 255

Արտյոմ Տոնոյան,
Հովհաննես Սարգսյան
ՀԵՏՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ «ՔՈՒՐԴ»
ԱՆՎԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ 262

Ահարոն Վարդանյան
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՆՈՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 273

Թերեզա Ամրյան

ՍՈՒՖԻԱԿԱՆ ՍԻՐՈ ԵՎ ԱՐԲԵՑՈՒՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ
ԵԶԴԻԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԵՐՈՒՄ 281

Սվետլանա Հարությունյան

ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑԸ ԵՎ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՏՈՆԵՐԸ 295

Լիլիթ Սաֆրաստյան

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՎՏԱՐԱՆԴԻ ԿԻՆՈՅԻ ՆՈՐԺԱՄԱՆԱԿՅԱ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ. ՄՈՀՍԵՆ ՄԱԽՄԱԼԲԱՖ, ՇԻՐԻՆ
ՆԵՇԱՏ 304

Գառնիկ Գևորգյան

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԻՑ (ԴԱՍԹԱՆԻՑ)
ՊԱՏՄԱՎԵՊ 320

Հովհաննես Խոբիկյան

ԿԱՐԻԱՆ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 331

Արմեն Իսրայելյան

ԻՐԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ
ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ 344

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆ 355

ՊՐՈՑԵՍՈՐ ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԸՆՏՐԱՆԻ 367

**ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՅՈԼՈՒՄԸ ԱՀՄԵԴ ՋԵՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ¹**

Բանալի բառեր՝ հուշագրություն, Ջեմալ փաշա, երիտ-թուրքեր, ռուս-թուրքական հարաբերություններ, Հայկական հարց

Պատմական իրադարձությունների ուսումնասիրման հենքը կազմում են արխիվային փաստաթղթերն ու նյութերը և խնդրո առարկայի շուրջ ավելի վաղ իրականացված պատմագիտական հետազոտությունները: Իրականության օբյեկտիվ պատկերն ամբողջացնելու հարցում այս ամենի հետ մեկտեղ կարևոր դեր ունեն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի քաղաքական, հասարակական, մշակութային գործիչների հուշերը, որոնք, հավակնելով լինել ճշմարտացի և փաստագրական, ուրույն սկզբնաղբյուր կարող են համարվել: Թեև իրականում օրագրերի, նոթերի, հուշերի տեսքով գրված այս գործերը հաճախ սուբյեկտիվ, միակողմանի մոտեցումներ են պարունակում, սակայն դրանցում հնարավոր է գտնել պաշտոնապես չլուսաբանված, գրագրությունից դուրս մնացած դրվագներ, յուրահատուկ տեղեկություններ, որոշակի մանրամասներ, որոնք թույլ են տալիս առավել մանրակրկիտ վերականգնել պատմական դեպքերի ընթացքը: Իսկ այս կամ այն խնդրի վերաբերյալ քաղաքական գործիչների՝ հուշագրությունների էջերում տեղ գտած կարծիքներն առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի:

* Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի ասիստենտ: Էլ. փոստ՝ nairapoghosyan@ysu.am

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 15T-6A319 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

Հուշագրությունների ժանրը սկզբնավորվել է Ֆրանսիայում: Ժամանակակից հուշագրությունների նախատիպն են համարվում ֆրանսիացի միջնադարյան պատմաբաններ Ժոֆրուա դե Վիլլարդուենի (1150-1212)², Ժան դե Ժուանվիլի (1223-1317)³, Ֆիլիպ դե Քոմինի (1447 - 1511)⁴ ստեղծագործությունները, որոնցում հեղինակները շեշտում են իրենց մասնակցությունը նկարագրվող դեպքերի ընթացքին:

XIX դարի կեսերից եվրոպականացման և մոդեռնիզացման համատեքստում Օսմանյան կայսրության վերնախավի շրջանում հուշեր գրելը տարածում գտավ: Մեզ են հասել շատ թուրք գործիչների հուշեր, այդ թվում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի (1842-1918)⁵, երիտթուրք պարագլուխներ Թալեաթի (1874-1921)⁶, Էնվերի (1881-1922)⁷ և այլոց հուշերը: Թուրք պաշտոնյաները ներկայացնում են համաշխարհային և ներքին քաղաքական խնդիրների վերաբերյալ իրենց տեսակետներն ու գնահատականները: XIX դարի վերջին և XX դարի կեսերին Թուրքիայի պատմության թռիչքով գտնվող քաղաքական և ռազմական գործիչների հուշերում քիչ չեն նաև հայերին վերաբերող ուշագրավ անդրադարձները, որոնց ուսումնասիրությունը հայ-թուրքական հարաբերությունների, Հայոց ցեղասպանության պլանավորման ու կազմակերպման խնդրի ուսումնասիրության համատեքստում կարևոր, թեև դեռևս ողջ խորությամբ չքննարկված թեմա է:

Սույն հոդվածում անդրադառնալու ենք «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից Ահմեդ Ջեմալ փաշայի հուշերին: Երիտթուրքական իշխող եռյակի անդամ, ռազմածովային գործերի նախարար Ջեմալ փաշան հայե-

² Виллардуэн Ж., Завоевание Константинополя, Москва, 1993.

³ Жуанвиль Ж., Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика, Санкт-Петербург, 2007.

⁴ Коммин Ф., Мемуары, Москва, 1986.

⁵ Bozdağ İ., Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul, 1985.

⁶ Bardakçı M., Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi, İstanbul, 2008.

⁷ Cengiz H. E., Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908), İstanbul, 1991.

րիս պատմության մեջ առանձնահատուկ դերակատարում է ունեցել: Միրիայի նահանգապետի պաշտոնը զբաղեցնելով՝ նա անմիջականորեն տնօրինում էր անապատ արտոլված հայերի ճակատագրերը: Ջեմալի դաժանության մասին լեզենդներ են հյուսվել: Միրիայում և Լիբանանում ցանկացած անհնազանդություն արյան ծովի մեջ խեղդելու համար արաբները նրան կոչում են «արյունոտ մսագործ»: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան բանակում ծառայած վենետուելացի զինվորական Ռաֆայել դե Նոգալեսը, ով անձամբ ճանաչում էր Ջեմալին, գրում է իր հուշերում. «Ջեմալ փաշան առանց չափազանցության դաժան և ստոր մարդ էր: Կարծում եմ, որպես զինվորական նա չէր կարող նույնիսկ բաժանմունք ղեկավարել: Իսկ ծովային գործերում բացարձակ անտաղանդ էր... Ոչ ոք հաստատ չգիտի, որտեղից նա հայտնվեց: Առաջին անգամ նրա մասին խոսեցին երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակ: Այդ ժամանակ նա թոշակառու փոխգնդապետ էր և Բաղդադի գեներալ-նահանգապետ: Մեկ օր անց նա դարձավ գնդապետ, մեկ շաբաթ անց՝ բրիգադային գեներալ: Պատերազմի սկզբում ինքն իրեն հոչակեց դիվիզոնային գեներալ: Էնվերը չխոչընդոտեց՝ վախենալով, որ նա կանցնի Անտանտի կողմ: ... արաբներին ուղղակի ծաղրում էր հասարակական գլխատումներ կազմակերպելով: Նույնիսկ Մեքքայից Շերիֆ Հուսեյնի որդուն չինայեց»⁸: Պատերազմում պարտությունից հետո 1919 թ. հուլիսի 5-ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած ռազմական դատարանի որոշմամբ Ջեմալը հեռակա կարգով մահապատժի դատապարտվեց հայերի և արաբների դեմ գործած հանցանքների համար: Հայտնի է սակայն, որ նա էլ Էնվերի ու Թալեաթի հետ միասին ապաստան գտավ Եվրոպայում, որտեղից փորձում էր միջնորդի դեր ստանձնել բոլշևիկյան և քեմալիստական կառավարությունների միջև: Այս հարցով մի քանի անգամ եղել է Մոսկվայում և հերթական այցի ժամանակ Թիֆլիսում սպան-

⁸ Ногалес Р., Четыре года под полумесяцем, Москва, 2006, стр. 28.

վել հայ վրիժառուներ Պետրոս Տեր-Պողոսյանի, Արտաշես Գևորգյանի և Ստեփան Ծաղիկյանի կողմից:

Ջեմալ փաշան սկսել է հուշեր գրել Եվրոպա տեղափոխվելուց հետո: Ինքն անձամբ շեշտում էր, որ այդ հուշերի նպատակը ռուս դիվանագետ Ա. Մանդելշտամի (1869-1949)⁹ և ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի (1891-1967)¹⁰ գրքերին հակադրվելով՝ XX դարի սկզբի թուրքական իրականության և, մասնավորապես, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների իրադարձությունների սեփական մեկնաբանության ներկայացումն է եղել:

Հուշերն առաջին անգամ տպագրվել են 1919 թ. Բեռլինում գերմաներենով: 1922 թ. Կ. Պոլսում լույս է տեսել օսմանատառ թուրքերեն, իսկ Թիֆլիսում՝ ռուսերեն տարբերակը: 1933 թ. տպագրվել է լատինատառ օրինակը: Ուշագրավ է, որ Թուրքիայում Ջեմալ փաշայի հուշերը բազմիցս սրբագրվել են, և տարբեր տարիների հրատարակությունները էականորեն տարբերվում են իրարից: Մեր օգտագործած օրինակն առավել ընդգրկուն է ներառում է նույնիսկ հեղինակի կողմից վերջնական ձեռագրում չընդգրկված հատվածներ ու սևագրեր¹¹:

Հուշերում Ջեմալ-փաշան անդրադառնում է XX դարի սկզբի մի շարք կարևոր հարցերին՝ ներքին բյուրոկրատական խնդիրներից մինչև արտաքին քաղաքականության հիմնահարցեր: Բնականաբար, ամենից մանրամասն նկարագրված են Միդիայի խնդիրները, Սուեզի ջրանցքի մոտ ունեցած պարտությունը, սակայն քիչ տեղ չի հատկացված նաև Թուրքիա-Անտանտի երկրներ հարաբերություններին և Հայկական հարցին, որոնց համատեքստում ներկայացվում են ռուս-թուրքական հարաբերությունները:

⁹ Mandelstam A., Le Sort de L'Empire Ottoman, Paris, 1917.

¹⁰ Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's story, New York, 1918.

¹¹ Kabacalı A., Cemal Paşa: Hatıralar, İstanbul, 2015, s. 10-11.

Չնայած, ինչպես արդեն նշել ենք, Եվրոպա մեկնելուց հետո Ջեմալը ակտիվ կապերի մեջ է եղել բուլղարացիների հետ¹², իր հուշերում փաշան հանդես է գալիս որպես մոլի ռուսատյաց: Նա նշում է, որ «Ռուսաստանն անկասկած Թուրքիայի գլխավոր թշնամին էր, իսկ Ստամբուլի գրավումը՝ նրա ամենամեծ երազանքը»¹³: Ռուսաստանն, ըստ Ջեմալի, օսմանների բոլոր խնդիրների մեղավորն է երկրի հիմքը սասանած բալկանյան ժողովուրդների ապստամբություններից մինչև Հայկական հարցի օրակարգ գալը: Ընդ որում, նա նշում է, որ Ռուսաստանը բնավ չի մտածում քրիստոնյաների մասին, այլ առաջնորդվում է սուկ իր շահերով: Ջեմալը ռուսական երկդիմի քաղաքականության վառ օրինակ է համարում Էդիրնեի հանձնումը թուրքերին: Երբ թուրքերը գրեթե պարտաստ էին քաղաքից հրաժարվել, ռուսները չուզեցին այն տալ բուլղարացիներին, քանի որ պատրաստվում էին գրավել Ստամբուլի հետ միասին¹⁴:

Ռուս-թուրքական հարաբերություններին առավել մեծ տեղ է հատկացված Առաջին համաշխարհային պատերազմի և Հայկական հարցի համատեքստում: Խոսելով Համաշխարհային պատերազմի նախօրեին տիրող աշխարհաքաղաքական իրավիճակի մասին՝ Ջեմալը շեշտում է, որ 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո ուժերի դասավորվածությունը փոխվել է ոչ Թուրքիայի օգտին, և մեղադրում մեծ տերություններին Թուրքիան մասնատելու նկրտումների համար: Նա նույնիսկ կայսրության հիմնական դաշնակից Գերմանիային դատապարտում է անգործության մեջ: Ջեմալի հակագերմանական դիրքորոշումը պատահական չէր: Թեև Թուրքիան և Գերմանիան դաշնակիցներ էին, սակայն անձամբ նա Ֆրանսիայի հետ միության կողմնակից էր, փորձել էր ֆրանսիացիների հետ կապեր հաստատել և միայն մերժում

¹² Խորհրդա-աֆղանական հարաբերությունների բարելավմանն աջակցելու համար անգլիական մամուլը Ջեմալ փաշային նույնիսկ «խորհրդային գործակալ» էր կոչում: Տե՛ս, Kabacalı A., Cemal Paşa: Hatıralar, İstanbul, 2015, s. 7:

¹³ Kabacalı A., Cemal Paşa: Hatıralar, İstanbul, 2015, s. 135.

¹⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Kabacalı A., նշվ. աշխ., էջ 59-61:

ստանալուց հետո համաձայնվել Թալեաթի և Էնվերի առաջարկած թուրք-գերմանական համաձայնագրի ստորագրմանը: Մակայն պատերազմի մեջ Թուրքիայի ներքաշումը Ջեմալի կարծիքով անիմաստ քայլ էր, որ «Գերմանիային օգուտ չբերեց, բայց Թուրքայի համար ինքնասպանությանը հավասարագոր էր»¹⁵: Հատկանշական է, որ այս տողերը դուրս են մնացել Թուրքիայում 1930-ականներին տպագրված լատինատառ տարբերակից, քանի որ ամենայն հավանականությամբ չէին համապատասխանում թուրք-գերմանական մերձեցման ոգուն:

Վերադառնալով ռուս-թուրքական հարաբերությունների արտացոլմանը՝ նշենք, որ Ջեմալ փաշան ռուսներին հայկական կոտորածները սադրելու մեղադրանք է ներկայացնում: Թեև Հայկական հարցի ջեմալական տարբերակը պետք է դառնա լրիվ առանձին ուսումնասիրության թեմա, սակայն ռուս-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում հարկ ենք համարում կանգ առնել փաշայի երկու պնդման վրա: Նախ ըստ Ջեմալի՝ դարեր շարունակ կայսրության հլուհնագանդ հպատակ եղած հայերը XIX դարի կեսերին իբրև թե ամբողջապես ուժացած էին, չէին տիրապետում մայրենի լեզվին, հեռու էին ազգային մշակույթից և թերևս միայն կրոնով էին տարբերվում թուրքերից: Միայն հայաբնակ շրջաններում ռուսների՝ ավելի ճիշտ ռուսական գործակալների, ներդրումից հետո հայերի մոտ սկսեց ձևավորվել ազգային ինքնագիտակցություն և որպես ռուսական սադրանքների արդյունք՝ անկախության ձգտում: Բոլորին հայտնի պատմական իրողությունները չվերաշարադրելով՝ նշենք միայն, որ հայերը մշտապես փորձել են պայքարել կորցրած պետականությունը վերականգնելու համար: Անշուշտ, այս համատեքստում Ռուսաստանը, լինելով տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական շահեր ունեցող քրիստոնեական պետություն, դիտարկվում էր որպես հայերին և քրիստոնյաներին աջակցող, բայց ոչ երբեք հայ ժողովրդի ինքնությունը ստեղծող

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 141:

ուծ: Ըստ Ջեմալի՝ սակայն քրիստոնյաները պարզապես չէին կարող իրենց կամքով ցանկանալ մտնել Ռուսաստանի կազմի մեջ, քանի որ Օսմանյան պետության շնորհած լայն իրավունքներն այնտեղ չէին ունենալու:

Ուշագրավ է, որ Ջեմալի կարծիքով Օսմանյան կայսրությունում գործող միլլեթների համակարգն աշխարհում ամենարդիականն էր, որի հետ եվրոպական «մարդու իրավունքների» գաղափարախոսությունները չէին էլ կարող մրցակցել և որից եվրոպական տերությունները պետք է օրինակ վերցնեին¹⁶: Ռուսաստանն այս պարագայում ամեննին շահեկան դերում չէր. ցարական տիրապետության տակ ապրող գյուղացիների դրության հետ համեմատականներ տանելով՝ Ջեմալը նշում է, որ թուրքահպատակ քրիստոնյաներն չէին կարող ուզել հայտնվել նման վիճակում:

Վերացական քննարկումներից կոնկրետ փաստերի անցնելով՝ Ջեմալը պնդում է, որ 1894-96 թթ. համիդյան կոտորածները ևս ռուսներն են սադրել, քանի որ ցանկանում էին օրինականացնել կայսրության գործերին իրենց միջամտությունը: Սրան զուգահեռ նա չի մոռանում շեշտել, որ նույն ժամանակաշրջանում հայերի կողմից կոտորվել են մի քանի անգամ շատ քրդեր և թուրքեր: Նույն տրամաբանությամբ Հայոց ցեղասպանության սադրումը ևս ռուսների գործն է համարվում: Մակայն այս համատեքստում առավել հետաքրքրական է այն փաստը, որ Ջեմալը իր պնդմամբ անձամբ դեմ է եղել տեղահանությանը: Ավելին, ինքը փորձել է օգնել հայ կանանց ու որբերին, պատսպարել նրանց: Ջեմալ փաշան սակայն «մոռանում է» նշել, որ իր կողմից ապաստան ստացած բոլոր հայ երեխաները բռնի իսլամացվել են, քանի որ հայ որբերի համար ստեղծված մանկատներում Ջեմալը և նրա հրավերով ժամանած հայտնի գրող Հալիդե Էդիփը հայ երեխաների իսլամացմամբ էին զբաղված:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 363:

Հուշերի վերջում «Ապագայի մասին մտորումներ» վերնագրի ներքո Ջեմալը բացահայտ գոհունակությամբ նշում է, որ ցարական Ռուսաստանն այլևս չկա, այսինքն՝ Թուրքիայի հիմնական թշնամին պարտված է¹⁷: Միայն Թուրքիայի սահմանների մոտ ձևավորված անկախ Հայաստանը և Ստամբուլում դեռ բնակվող հայ համայնքն են վտանգի աղբյուր հանդիսանում:

Այսպիսով, իր հուշերում Ջեմալ փաշան ռուս-թուրքական հարաբերությունները ներկայացնում է գրեթե բացառապես փոքրամասնությունների և հատկապես հայերի խնդրի համատեքստում: Նա չի կանգնում առանձին դրվագների, պատմական փաստերի վրա՝ սահմանափակվելով ընդհանրական մեկնաբանություններով: Հատկանշական է, որ Ջեմալ փաշան, տալով իրականության խիստ թուրքամետ և ճշմարտությունից բավական հեռու պատկեր, արդեն 1919 թ. ուրվագծում է թուրքական նոր պատմագրության քարոզչության և ժխտողականության հիմնական կետերը, որոնց վրա արդեն 1930-ականներին Թուրքական պատմագիտական ընկերությունը վերախմբագրեց օսմանյան կայսրության պատմությունը:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 414:

РУССКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В МЕМУАРАХ АХМЕДА ДЖЕМАЛЬ-ПАШИ

Наира Погосян
(резюме)

Мемуары являются важным источником исторических исследований. В статье представлены мемуары видного деятеля младотурецкой партии Джемаль-паши. Основной акцент сделан на оценку русско-турецких отношений в контексте Армянского вопроса.

RUSSIAN-TURKISH RELATIONS IN THE MEMOIRS OF AHMED CEMAL PASA

Naira Poghosyan
(summary)

Memoirs are among the most important sources for historical research. This paper is focused on the memoirs of the one of the most important members of Young Turks Ahmet Cemal Paşa. The main topic of our research is his attitude to Russian-Turkish relations in the context of Armenian Question.